

A XVIII. SZÁZAD MAGYAR KÖNYVEINEK OLVASÓKÖZÖNSÉGE ÉS PÉLDÁNYSZÁMA.*

DÉVAY ANDRÁS jezsuita 1764-ben DREXELIUS JERÉMIÁS „*Nap után forgó Virág*“ című művének magyar fordításához írt bevezetésében keserű szavakkal korholja azokat a magyarokat, akik előtt „nem csak únalmas . . . a’ magyar szó, de ha tudgyák-is a’ nyelvet szégyenlik, és maid útállyák folytatni“ — és felszólítja olvasóit, hogy „ne szégyenlyed azért, ha egyébbel nem, az Isten-nel Magyarúl Szóllani“.¹

A *Magyar Újság* 1796. évfolyamában névtelen szerző kel ki a földesurak ellen, akik alattvalóikkal magyarul nem tudnak beszélni:

„Sok érdemes Atyákat meg-nevezhetnénk itten, kik az ő fiaikat, mindeneknek előtte a’ közönséges nemzeti, ’s mezei Nyelvnek meg-tanulásában foglalatoskodtattják, hogy ilyenképpen valahára már egyszer, az a’ motskos szemrevalóhányás le-nyomattassék, és lassan-lassan el törültsessék, mely mind eddig sok gazdag Uradalmak’ Birtokosainak tétetődött: *hogy tudniillik, a’ Földes Úr, a’ maga Alattvalóival tulajdon nyelveken, még tsak beszélteni sem tud.* — De valójában méltán is! mert mely nagy roszz dolog vala ez, nyilván mutatják, ’s tanítják, az innen származott, és mind a’ két részre hárám-lott, számtalan, még mindeddig is meg orvosolhatatlan, kárhoztató roszz következesek.“ (*Magyar Újság* 1796. jan. 1. 2 lap.)

A XVIII. század efféle feddő nyilatkozatok miatt, amelyek 1789 óta sűrűn jelentek meg, különösen a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1789—1791) című újság lapjain, az irodalomtörténetben téves megvilágításba került.

Még *Pintér Jenő* is így ír *A Magyar Irodalom Története* (Budapest 1909.) című műve II. kötetében:

„Az 1711. évben megkötött szatmári békétől az 1772. évig, azaz Besse-nyei György felléptéig terjedő időszakot nemzetietlen kornak, vagy a hanyat-

* Felolvasás a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének 1940. december 7-én tartott évi közgyűlésén.

¹ V. ö. bővebben A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása című művem, 3. l.

lás korának nevezi irodalomtörténetírásunk. Nemzetietlennek azért, mert a Habsburg-ház uralma alatt teljesen meghonosul az eldeákosodás szelleme s ezzel szemben a magyarnyelvű írói törekvések elhanyagoltnak, erejüket veszítik. A tizennyolcadik századig a latin csak az egyház, s részben a tudomány és a diplomácia nyelve volt; a tizennyolcadik században már a társadalom egyes rétegei közé is kényelmesen behúzódott. A nyelvi hanyatlás kora *méltán* viseli szomorú nevét. Mintha eltompult volna a század magyarjainak érzéke aziránt, hogy milyen nagy a jelentősége a nemzeti nyelv használatának az állami lét és a társadalmi élet fennmaradása körül. A magyarajkúak közül a műveletlenek nagy tömege magabazárkózva elenyészni látszott a nemzetiségek előretörekvő áradatában; a műveltek kisebb osztálya, nyelvben, érzésben idegenné változott.“

Ez a felfogás egész a legújabb időkig megmaradt és tankönyvekben, sőt egyetemi előadásokban is olvasunk és hallunk még a magyar irodalom és nyelv hanyatlásának koráról. Pedig a magyar nyelv elhanyagolása és elfelejtése, amint a *Magyar Ujság* névtelen szerzőjének a nyilatkozatából is látjuk, nem volt általános s amint az alábbi adatokból is kiderül, ennek a századnak volt sok nyomdája, rengeteg könyve és nagy olvasóközönsége, noha íróink még nem fejthették és nyomtathatták ki szabadon gondolataikat.

A magyar szellemnek a XVIII. században nem volt meg az a szabadsága, ami a XIX. században. A cenzúra sok írói szándékot fojtott meg csírájában, a kormányhatalom azonban csak politikai, egyházi, vagy társadalmi szempontból veszélyesnek tartott művekkel szemben gyakorolta az ellenőrzést; felőle veszélytelen román, széphistória, históriás ének, szerelemről költött történet bármennyi megjelenhetett volna. Hogy szépirodalmi művek 1772-ig, BESSENYEI GYÖRGY *Agis tragédiájáig* mégis alig jelentek meg, annak nem a kormányhatalom volt az oka, hanem az egyházak. A katolikus és a protestáns egyházak egyaránt. E században ugyanis, különösen első felében, a nyomdákat jórészt az egyházak tartották fenn, s ezek álláspontja a szépirodalommal, a virágénekekkel, a gáláns költészettel szemben a régebbi SYLVESTER-, PÁZMÁNY-féle állásponthez képest („undok virágénekek“) még egyáltalán nem változott. S a magánnyomdák is igyekeztek elkerülni minden összeütközést, ellentétet a nagy társadalmi hatalmat jelentő, híveiket szigorúan ellenőrző egyházi hatóságokkal.

Több közleményemben¹ rámutattam már arra, hogyan üldözte a szépirodalmat az egyház, mi volt álláspontja a szépirodalommal szemben. Ez alkalommal csak röviden utalok rá:

Amikor ILLYÉS ANDRÁS erdélyi püspök lefordítja RODERICUS ALFONSIUS spanyol jezsuitának a *keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek... gyakorlatossága* című hatalmas művét, a III. kötet végén, mely 1708-ban jelent meg, latinul és magyar fordításban is közöl egy verset, melynek címe: *Boni libri sunt legendi*. Ebben figyelmeztet, hogy a könyvek olvasása — lélek táplálása: olyannak kell lenni, ne legyen ártása. Minden gonoszt távoztasd minden időben: *Jó könyvek legyenek a te kezeidben.* — 1745-ben megjelent Debrecenben OSTERWALD FRIEDRICH JÁNOS franciayelvű munkájának magyar nyelvű fordítása „*A keresztyének között ez idő szerént uralkodo Romlottságnak Kútfejeiről valo elmélkedés*“. Ebben a romlottságnak hetedik kútfeje a könyv. Nyolcvanhét oldalon át elmélkedik a puritán szerző azokról a veszedelmekről, amelyeket a könyvek „a rosz Könyvek“ okozhatnak. Tizenhét oldalon keresztül foglalkozik a „tisztátalan“ könyvekkel. És felsorolja, mik az ilyen tisztátalan könyvek: fajtalan versek, és fertelmes könyvek, amelyek például francia nyelven ebben a Seculumban jöttek világgosságra. De deák és görög nyelven is vannak effélék. A sok szerelemről (galanteriáról) írott könyvek, az olvasókat megvesztegető, akár költött, akár valóságos históriák és szerelemről csinált énekek. Amit e világi emberek csak csupa csintalan társalkodásnak (galanteriának) mondanak, az gyakorta a paráznságra vezető út. OSTERWALDnak e művét, melyet DOMOKOS MÁRTON debreceni főbíró fordított magyarra, a kálvinista Debrecen könyvnyomdája, amely nyilván puritán tanárok, papok ellenőrzése alatt állott, 3000 példányban (*Szent história* című művének a fordítását pedig 22 kiadásban 73.000 példányban) nyomta és adta ki.

Állást foglal a szépirodalom ellen FALUDI FERENC is *Nemes Asszony* (1748) című átdolgozásában, amelyben óva int, hogy „Meg ne ízelitse a fiatal Dáma a romancia-írásokat; mert oda lesz miattuk. Hosszas fejtegetését azzal végzi „hogyha azért Nagyságod nem akarja, hogy históriákat mondjon, írjon a Világ egyetlen leányáról: a Fabulás könyveket oly magos polcra tegye, hogy el ne érhesse a Kis-Asszony.“

Még a század vége felé is, sőt a XIX. század elején is találunk nyilatkozatokat a szépirodalom ellen. A *Magyar Musa* 1789. ápr. 2-i számában egy névtelen szerző sajnálkozva állapítja meg, hogy hazánkban már a könyvtárosok sem akarnak a költeményes románokon, német komédiákon, sőt a fenséges császárt sértegető könyveken kívül más tudós és szent munkákat árulni. Mert megvallják, hogy amazokban több hasznuk vagyon. A *Magyar Kurír* 1806. 6. számában pedig azt írja egy másik név-

¹ MKSzemle 1938. 375., 1939. 308 l.

telen szerző, hogy — a mindennapi tapasztalás szerint a bujaság tüze anélkül is lánggal ég, ha a vesztegető románok olaja rá nem töltetik is; — mennyivel szentebb szándék és igyekezet azt oltani, mint gerjeszteni.

Ily felfogás mellett érthető, hogy a szépirodalom nálunk nyiltan nem fejlődhetett, fejlődését nem segítette elő a nyomtatott könyvek nyilvánossága s abban a korban, amikor a franciáknak már megvolt Corneille-juk és Racine-juk, a spanyoloknak Moreto-juk és Calderon-juk, az angoloknak Shakespeare-jük és Swift-jük, nálunk az egyházak, egyházi hatóságok szemérme, puritánsága és szigorúsága miatt a szépirodalom hallgatásra vagy lappangásra kényszerült.

Milyen könyvek lehetnek tehát azok a „románszok“, amelyekről báró ORCZY LŐRINC 1764-ben így ír:

*„Románsz kell a mostani asszonyi rendeknek,
Mely sokrét leírja módját szerelemnek.“*

Ilyen magyar „románsz“-ok 1764 előtt nem jelentek meg, kéziratban sem maradtak ránk. Nyilvánvaló, hogy e „románsz“-ok idegennyelvű, külföldi *románszok* voltak, amelyeket a németül, franciául és angolul tudó főrangú hölgyek olvashattak. ORCZY megjegyzése rájuk vonatkozik. — A XVIII. századi főúri könyvtárakban e kor külföldi szépirodalma valóban gazdagon van képviselve. Magyar románsz nem volt közöttük.

Ezért üres század, a hanyatlás százada az irodalomtörténész szemében a magyar XVIII. század.

Pedig nem volt az.

Dr. ZOLTAI LAJOS *Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei* című tanulmányában a következő kérdésekre próbált felelni: 1. miféle nyomtatványok és hány példányban kerültek ki a debreceni nyomdából 1701—1800 között? 2. Jövedelmeztek-e valamit és mennyit a fenntartó város pénztárának. E kérdésekre a nyomda provizorainak, azaz üzemvezetőinek és a házipénztár perceptorainak számadásai alapján keresett választ. Sajnos, a számadások hiányosan, hézagosan maradtak fenn s így ZOLTAI a nyomda XVIII. századbeli működéséről nem tudott teljes statisztikai áttekintést adni, de amit felkutatott és közzétett, elegendő ahhoz, hogy a XVIII. század

irodalomtörténeti értékéről hirdetett eddigi nézetek helyességében való hitünket megingassa.

ZOLTAI 147 debreceni nyomtatvány címét kutatta föl és közölte a XVIII. századból, figyelmen kívül hagyva „az irodalmi értékkel nem bíró különféle apró hivatalos és magánjellegű nyomtatványokat“ (i. m. 12. l.). E 147 nyomtatvány közül 108-nak a példányszámát ismeri, amelyeknek végösszege 1,188.619. Egy műre átlagosan 11 ezer példány esik. Minthogy e művek közül kerekén ötven mű egynél több kiadásban terjedt el, összesen 464 kiadásról beszélhetünk. Ez a könyvtermelés voltaképpen 92 vagy 94 esztendő között oszlik meg, mert hat vagy nyolc évig teljesen szünetelt a nyomda működése. Volt eset rá, hogy ugyanazon műből egy esztendő alatt két kiadást is rendeztek. Ilyen kivételes szerencsében csak egy pár tankönyv és népies, vallásos tartalmú könyv részesült. Néhány közkedvelt kapós munka tíz, húsz, sőt harminc kiadást is megért száz esztendő alatt. Két kiadás esik 17, három 10, négy 5, öt 1 könyvre. Ötnél több kiadásban terjedtek el a következő művek: Molnár Latin Grammaticája, Nagy Cellarius és Keskeny út 6—6, Lelkifegyver 7, Colloquia Langii, Lampe: Kegyelem-szövetsége 8—8, Ágenda, Ráday Lelkihódolása 9—9, Bethlen Kata: Bujdosás emlékezetköve, Halottas énekek, Öreg Katechesis, Mennyei tárház kulcsa, Siderius: Kiskátéja 10—10, Rudimenta 11, Egész Énekeskönyv 18, Osterwald Szenthistoriája 22, Egyes és Kettős ABC leányok számára 24, Fiú vagy Latin ABC 29, Szent Dávid Soltárai kótásan és kóta nélkül 31 kiadásban.

Magyar nyelvű volt 80, latin 63, német 2, tót is 2. Utóbbi, a Fundamentum Catechesis egy krajcáros kiadása 1000 példányban, meg egy imádságos könyv, melyet 1758-ban Kállay Gergely nyomott ki Jessenius György mácai tót predikátor számára 400 példányban, 12-ed rét formában, 5 és fél íven, 40 forintért. Tartalmára nézve: vallásos tárgyú éneket, imádságot, elmélkedést, prédikációt tartalmazó 41 magyar, 5 latin; tankönyv, alsó-, közép-, felsőiskolák számára 7 magyar, 40 latin, — jogi tárgyú 10 latin —, ponyvára szánt népies história, verszet és efféle 19 magyar, egyéb tudományos vagy más tartalmú 9 magyar, 9 latin.

A valóságban azonban a példányszámok nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg a könyvek és füzetek között. Így a debreceni nyomdában megjelent könyvek katalógusát, amelyből egyetlenegy példány sem maradt reánk 300, a Jus tavernicalet és Rádai Pál Halotti pompáját 200, a Lisboniai földindulást 500 példányban nyomták. Sok más könyv egy-egy kiadásából azonban 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, sőt 10—12 ezer példány is készült egyszerre s a több kiadásra érdemesített magyar nyelvű könyvek közül például a Lelkifegyver összesen 20.000, Lampe Kegyelem-szövetsége 20.890, Rádai Pál Lelki hódolása 21.052, a Mennyei tárház kulcsa 21.526, Bethlen Kata Bujdosás emlékezetköve 26.052, az egész Énekeskönyv 38.040, Osterwald Szent Historiája 73.000, a Leány ABC 111.000 és a kis Káté 133.530 példányban terjedt el a magyar nép között.

E könyvtörténeti szempontból rendkívül becses tanulmány megjelenése után levélben fordultam az azóta elhunyt ZOLTAI

Lajoshoz s felkértem őt arra, nézzen utána a nyomdai számadás könyvekben, mekkorák voltak a példányszámok a század első felében, mert a fent ismertetett számadatok a század folyamán több kiadásban megjelent könyvek példányszámait csak végösszegükben tüntetik föl. ZOLTAI LAJOS előrehaladott korára és fáradságára hivatkozva, kitért kérésem teljesítése elől s azt ajánlotta, hívjam föl nálánál fiatalabb kollégáinkat ez adatok felkutatására.

Előadásom tárgyául főként ezért választottam a XVIII. század magyar könyveinek példányszámait, mert föl akarom hívni könyvtáros és levéltáros kollégáink figyelmét a példányszámok ismeretének — mint alább látni fogjuk — rendkívüli fontosságára, nemcsak könyvtörténeti, hanem irodalom-, művelődéstörténeti és magyar népesség-statisztikátörténeti szempontból is.

E kérdés megoldásával sem először kísérletezem. Röviden több tanulmányomban érintettem már, de most részletesebben óhajtanék foglalkozni vele.

ACSÁDY IGNÁC *Magyarország a Pragmatica Sanctio korában* című nagy művében azt olvasom, hogy Magyarország és Erdély lakosságának száma az adóösszeírások szerint 1720-ban 2,552.598 lélek volt. A háztartások száma 1721-ben 408.475. A nemesek száma 134.265, pap és tanító 5377, polgár és jobbágy 2,401.582, zsidó 11.374. A magyarság százalékszámát 48.47 volt. Tehát Magyarország és Erdély lakosságából kevesebb volt a magyar, mint a fele. Alig volt 1 és negyed millió magyar. És ennek az 1 milliós magyar lakosságnak, illetőleg e lakosság református részének ekkora lett volna a könyvszükséglete? Persze tudjuk, hogy 1787-ben a lakosság lélekszáma már 8,002.917 volt, e magasabb szám jelentékeny részét azonban külföldről bevándorolt, nem magyar nyelvű népek tették. De szaporodott a magyar lakosság is, s már a század második felében nem annyira meglepő a magyar könyvek nagyobb példányszáma; annál érthetlenebb a század első felében, amikor a török kitakarodása után, amint tudjuk, falvak maradtak néptelenül, amikor a kuruc-labanc háborúskodás, a török ellen folytatott délvidéki fölszabadító hadjáratok és a pestisjárványok is pusztították a lakosságot; a népesség szaporodására a körülmények egyáltalán nem voltak kedvezők. Ki olvasta ekkor a magyar könyveket? A főúr, akiről az

a tanítás, hogy a bécsi udvarban élt, ahol németül, franciául beszélt, magyarul el is felejtett? A nemesség, mely eldeákosodott, a tudósok, kik deákul írtak? A jobbgátság, amely — az eddigi fel-fogás szerint — akkoriban nyomorba süllyedve, rezignáltan élte robotos napjait? Vagy azok a kozákok módjára élő, nádasokban pákászkodó, erdőben bujkáló kurucok és uraiktól megszökött jobbgágy-szegénylegények, akik miatt nem volt bátorságos az utazás egyik vidékről a másikra? A papok, tanítók, tanárok?

Ha a magyar lakosság száma a század első negyedében egy és negyed millió, a magyar háztartások száma kétszázezer volt, a megjelent könyvek példányszáma alapján azt kell következtetnünk, hogy ekkor a magyarság lelkében hatalmas tanulási, művelődési vágy élt, a könyveket, magyar- és latinnyelvűeket egyaránt szomjazták és olvasták, vagy ami szintén nem lehetetlen, a XVIII. század népszerű statisztikája hibás és revízióra szorul.

A XVIII. században, 1710-ben Magyarországon és Erdélyben összesen hét nyomda működött: Kolozsvár (TELEGDI PAP SÁMUEL), Szeben (HETZDORFER MIHÁLY), Brassó (SEULER), Kassa (a jezsuiták), Lőcse (BREWER), Komárom (TÖLTÉSI ISTVÁN), Nagyszombat (a jezsuiták); a század folyamán 40-re szaporodik azoknak a városoknak a száma, amelyekben nyomda működik: Nagyszombat, Kassa (katolikus), Kolozsvár (katolikus és református egyházi nyomda), Eger (püspöki-katolikus nyomda), Debrecen (református), továbbá Pozsony, Sopron, Pécs, Komárom, Zsolna, Zólyom, Szokolca, Puchó, Besztercebánya, Selmecebánya, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Esztergom, Vác, Buda, Pest, Kalocsa, Temesvár Újvidék, Nagykaroly, Nagyvárad, Nagyenyed, Nagyszeben, Brassó, Marosvásárhely, Beszterce, Gyulafehérvár, Balázsfalva, Meggyes, Csíksomlyó, Diószeg és Horvátországban Eszék és Zágráb. (Sárospataknak, amely a XVII. század egyik legjelentékenyebb művelődési központja volt, e században nem volt nyomdája.)

Kinek nyomtatták e negyven nyomdavárosban a könyveket, hogyan magyarázható meg az, hogy vállalkozó szellemű német nyomdászok a már meglévő nagy nyomdák mellett is beköltöztek Magyarországra, érdemesnek tartották, hogy vállalkozásukat hazánkra is kiterjesszék? LANDERER JÁNOS SEBESTYÉN 1724-ben alapított nyomdát Budán, 1715-ben a Salzburgból bevándorolt ROYER JÁNOS PÁL Pozsonyban, 1725-ben az ausztriai

Wildebergből bevándorolt STREIBIG ANTAL JÓZSEF stb., stb., kik itt maradtak, több nyomdavállalkozásban részt vettek és vállalkozásaikból nyilván megéltek, sőt olykor meg is gazdagodtak.

E nyomdák közül többnek nem voltak magyarnyelvű kiadványai, vagy nem ismerjük őket: ezek: a balázsfalvai, besztercei, besztercebányai, puchói, selmecbányai, szakolcai, zsolnai, továbbá az eszéki és zágrábi; a többiek általában latin- és magyarnyelvű könyveket nyomtattak.

Külföldön is számos magyarnyelvű könyv jelent meg: Amsterdamban, Augsburgban, Bázelen, Bécsben, Boroszlóban, Casselban, Frankfurtban, Halleban, Jénában, Laubanban, Leydenben, Lipcsében és Utrechtben. A nyomdahely azonban nincs minden XVIII. századbeli nyomtatványon feltüntetve, vagy nyomtatási helyül költött nyomdahelyet, városnevet tüntettek föl, hogy a cenzúra és a hatóságok esetleges üldözését elkerüljék, sőt jelentek meg oly könyvek is, amelyeknek címlapján minden adat hamis: a szerző, a nyomdahely, a nyomdász neve, talán az évszám is. Pl. MELIANUS GNATERETH: *Igazság Paissa* című protestáns könyv az impresszum szerint Miaburgban—Utrechtben jelent meg 1741-ben. A nyomdász neve a címlap szerint URANIUS NATHANAEL; itt nyilván hamis a szerző neve is, a nyomdász neve is.* S vannak olyan nyomtatványok is, amelyekben a címlap a könyv címén kívül semmi egyéb adatot nem árul el, sem a szerzőt, sem a megjelenési évet, sem a nyomdahelyet. S vannak hamis impresszummal megjelent könyvek is e korból: protestáns bibliák és énekeskönyvek. S vannak titokban nyomtatott és terjesztett könyvek. Nagyon valószínű, hogy magyar nyomdák a XVIII. században titokban nyomtattak könyveket külföldi nyomdajelzéssel és talán jóval korábbi évszámmal. PAYR SÁNDOR egyháztörténész egy a *Magyar Könyvszemlében* is közölt levélben azt a gyanúját fejezi ki, hogy a *Zengedező mennyei kar* 1735. és 1747. évi kiadásait, melyek „Augustában“ nyomdahelyjelzéssel jelentek meg s amelyek címlapján fel volt tüntetve, hogy „Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál“, nem Augustában, azaz Augsburgban jelentek meg, nem itt nyomták, hanem vagy Kőszegen vagy Pozsonyban. — Az *Arany lánc* kiadásán pedig ez az impresszum olvasható: „Augustában, 1760. Ludvig János kü-

* MKSzemle 1937. 179 l. (Tr. Z.) 250 l. (*Révész Imre*).

szőgi compactor maradéki költségével“. — A nevezett énekeskönyvet... PERLAKY JÓZSEF győri lelkész a győri püspöki nyomdász által adatta ki titokban ily jelzéssel: „Frankofurtum, 1743. találtatik Győrött Müller Jakabnál“. — „Biztos adataink vannak“, — írja tovább PAYR: — „Pozsonyban a róm. kat. Speiser nyomtatott 1730 körül bibliákat titokban Amsterdam és Utrecht jelzéssel.“ (MKSzemle, 1939, 190. l.)

Titokban készített nyomtatványra érdekes példát említ GÁRDONYI ALBERT: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században* című jeles művében. A helytartótanács 1762. június 17-én kelt leirata szerint Sopronban vándorénekesnőt fogtak el, aki a budai nyomdában készült botrányos dalokkal kereskedett. A budai könyvnyomtató tagadta a terhére rótt cselekményt. Az énekesnő vallomása alapján aztán a könyvnyomtató segédeire irányult a gyanú. S kiderült, hogy a kifogásolt dalokat HIEBL JÓZSEF könyvnyomtatóságát készítette akkor, amikor a nyomdatulajdonos súlyos betegen feküdt. A nyomdában talált példányokat elkobozták s a könyvnyomtatósegédeket megbüntették. — Ha ezt az esetet nem tekintjük is egyedülállónak, az efféle titokban készült szemérmetlen nyomtatványok számát kevésre becsülhetjük. De ez is bizonyítja, hogy itthoni nyomdáinkban készültek titokban nyomtatott és terjesztett, impresszum nélküli nyomtatványok.

Amikor a legrégebb pesti könyvkereskedő-cég, a WEINGAND és KÖPFF-cég tagjai különváltak, KÖPFF özvegye átvett 13.000 forint tartozást és ugyanannyi értékű üzleti követelést, melyet ő nyilván jónak, behajthatónak talált. GÁRDONYI ALBERT (i. m., 47—48. ll.) közli 1786-ból a hitelezők és az adósok névsorát, követelései, illetve tartozásuk összegének feltüntetésével. A hitelezők külföldi cégek, az adósok magyar könyvvásárolók, főurak, papok, tanárok, orvosok, hivatalnokok, katonatisztek és könyvkötők; ez utóbbiak egyúttal könyvterjesztők is voltak. Nem lesz érdektelen e névsor néhány adatát megemlítenünk: Pirker pesti tanár tartozott 309 frt 51 krajcárral, a Pesti egyetemi könyvtár 201 frt 36 krajcárral, Méhes kolozsvári tanár 192 frt 32 krajcárral, Vörös Ferenc joghallgató 19 frt 21 krajcárral, Laczkovics huszárfőhadnagy 24 frt 30 krajcárral, Lentz hadnagy Debrecenben 14 frt-tal stb., stb. — A künnlevőség, nyilván behajthatónak tartott követelés 13.000 forintot tett ki. Ez az összeg, mint köve-

telés jelentékeny összeg volt, s azt bizonyítja, hogy Magyarországon, a XVIII. század utolsó negyedében volt olvasó, könyvvásároló közönség. Azok száma, akik készpénzért vásároltak, bizonyára nagyobb volt, mint a hitelbe vásárolóké.

Az egyetemi nyomda 1773. december 18-án befejezett leltára szerint a raktárban 149-féle kötött könyvet találtak 7929 példányban és 624-féle krudát, azaz kötetlen, fűzetlen művet 331.057 példányban. — Az Egyetemi Nyomda történetének szerzői részletesebben is ismertetik a könyvraktár levéltárát.

Eszerint egy Corpus juris-kiadásból volt 1 kötött és 350 fűzött példány, Schmitt Miklós Imperatores Ottomanici-ből krudában 200 példány, Faludi Ferenc Bölcs és figyelmetes udvari emberéből 9 kötött s „ugyanennek a munkának mind a három századából krudában 1200—1200 példány“. A Bölcs és figyelmetes udvari ember először 1750-ben, másodszer 1772-ben jelent meg; 1773-ban még 1200 példány volt raktáron. Szegedy Tyrocinium-a harmadszor 1767-ben jelent meg, 1773-ban 1110 fűzött példánya van raktáron; Sajnovics: Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse című művének II. nagyszombati kiadásából 550 példány, Schmitt: Series episcoporum-ból 1300 példány, Schwandtner: Scriptorum veterum Hungaricarum I. kötetéből 800, a II.-ből 900, a III.-ból 1300 volt raktáron, Pázmány Péter Imádságos könyvéből 1700 fűzött példány.

Az 1773-i leltárból az nem derül ki, hogy a felsorolt munkákat hány példányban nyomtatták, az azonban nyilvánvaló, hogy egyik-másikból többeszes kiadások készülhettek.

De nem derül ki azokból a jegyzékekből sem, amelyeket a nagyszombati nyomda az általa előállított nyomtatványokról a helytartótanácsához küldött be. Sőt még az előállított nyomtatványok számát sem ismerjük. A *Kir. M. Egyetemi Nyomda* történetének írói (IVÁNYI—GÁRDONYI—CZAKÓ) szerint 1701—1711 között Nagyszombatban 49 magyar, 174 latin, 3 szláv, 12 német nyomtatvány jelent meg, az 1711—1773. közötti időből csak huszonegy (és nem huszonkettő, mint ők írják a 101. számú jegyzetben) év termelését ismerik, mégpedig az 1745—1773. közti időből. E huszonegy évben 382 latin, 62 magyar, 36 német, 46 tót, 5 francia és 1 horvátnyelvű, összesen 532 munka került ki a nagyszombati sajtó alól. E számban azonban az *aprónyomtatványok nem foglaltatnak benn*.

1773—1777. között, az apróbb nyomtatványokat (directoriumok, katalógusok, tézisek s az újra kiadott tankönyvek) nem számítva, 52 latin, 2 magyar, 4 német és 2 tót munkát ad ki.

Tehát — az *aprónyomtatványokat nem számítva*, a nagyszombati nyomdában 1701—1777. között, — az eddig ismeretes számadatok szerint 608 latin, 113 magyar, 52 német, 5 francia, 51 szláv könyv jelent meg, tehát összesen 829 könyv.

A debreceni 147 nyomtatvány közül 108-nak ismerjük a példányszámát: 1,188.619. Ebben benn foglaltatnak a tankönyvek is, a század végéig. — A nagyszombati nyomda termékeiből, az 1701—1777. közötti időből — az apróbb nyomtatványokat, tankönyvek újabb kiadásait nem számítva —, 829-féle kiadványt ismerünk. Mekkora lehetett ezek példányszáma? S mekkora lehetett a tankönyvekkel együtt? Nyilván többszöröse a debreceninek.

Hogy hányszorosa, annak megállapítása a további kutatások feladata.

A XVIII. században a következő protestáns bibliafordítások jelentek meg:

1704-ben: Casselben (a valóságban Nürnbergben) a Károlyi-biblia. 1714-ben: Lőcsén a Károlyi-biblia. 1717-ben: Lipcsében a Károlyi-biblia. 1718-ban: Leydenben a Komáromi Csipkés György bibliafordítása, amely nem került forgalomba. Mint ismeretes, az egi püspök néhány példány kivételével összes példányait elégettette. 1725-ben: Boroszlóban a Károlyi-biblia, amely — úgy látszik — Amstelodám megjelenési hellyel került forgalomba. 1727: Lipcsében a Károlyi-biblia, Bél Mátyás gondozásában. 1730: Utrechtben a Tótfalusi-biblia. 1734: Pozsonyban, Amstelodám kiadási hellyel. 1737: Utrechtben (8000 vagy 11.000 példányban). 1745: Utrechtben. 1747: Utrecht. 1754: Laubanban (Szászország) Bárány György, Bárány János és Sartorius (Szabó) János bibliafordítása. 1749: Debrecenben. Új Testamentom, iskolai használatra. 1751: Bázelen (5000 példány). 1757: Utrechtben. 1764. Bázelen. 1765: Utrechtben. 1767: Debrecenben, iskolai használatra. 1770: Bázelen. 1782: Budán. 1789: Debrecen, iskolai használatra. 1790: Pozsony (csak az új Testamentom). 1793: Pozsonyban. 1794: Utrechtben.

Ezek az adatok, melyeket PETRIK *Bibliográfiája* és HARSÁNYI ISTVÁNNAK a *Magyar Biblia* című műve alapján állítottunk össze, azt mutatják, hogy tetemes és költséges kiadványok számára is volt pénz a „hanyatlás“ századában. A protestáns biblia-fordítás HARSÁNYI megállapítása szerint 1704-től 1793-ig huszonnégyszer jelent meg, de ZOLTAI LAJOS szerint dr. CSIKESZ SÁNDOR debreceni egyetemi tanár könyvtárában 1780. és 1799-i debreceni kiadások is találhatóak, tehát a protestáns bibliafordítás 1704-től a század végéig legalább huszonhatszor jelent meg (a XVII. században tizenegyszer). Sajnos, a példányszámokat csak kettő-

nél ismerjük: az 1737-i utrechtinél, melyeknél a példányszám egyes adatok szerint 8000, mások szerint 11.000 és az 1751-i bázelinél: 5000 példány. Kétségtelen, hogy a többi kiadások sem jelentek meg kisebb példányszámban, hiszen e nagy és költséges kiadványok nem fizették volna ki magukat, ha nem több-ezres példányszámban jelentek meg; — ha pedig azt tételezzük fel, hogy ezek nem üzleti vállalkozások voltak, hanem mecénás költségén jelentek meg, akkor is nagy példányszámokat kell föltételeznünk: a mecénás mindenesetre általánosabb hatásra, nagyobb közönség számára szánta jótékony kiadványait. — Ezeket a bibliafordításokat katolikusok nem használták. A katolikus bibliafordítás, a KÁLDI-féle, a XVIII. században mindössze kétszer jelent meg.

Ha tehát a protestáns biblia huszonhatszor jelent meg és átlagban csak ötezerre tesszük a példányszámát, akkor is a forgalomba került bibliapéldányok száma 130 ezer. A katolikus biblia példányszámait hozzávetőlegesen sem tudjuk megállapítani, de lehetséges, hogy ennek két kiadásából többször is jelentek meg új meg új lenyomatok.

Hogy kalendárium mennyi jelent meg ebben a században, nem tudjuk, mert a kalendáriumok, mint általában a sokat forgatott népkönyvek, szórványosan maradtak fenn korunkra. A XVIII. század elejéről való kalendáriumok általában ritkák. PETRIK *Bibliográfiája* is csak szórványosan közöl naptárakra vonatkozó adatokat e századból, mert az általa átvizsgált könyvtárak anyagában is hiányosan találta meg. Az ő felsorolásából is kitűnik azonban, hogy e században Győrben, Kassán, Kolozsvárt, Pesten, Pesten és Pozsonyban, Szebenben, Szebenben és Kolozsvárott, Vácott, — (továbbá Lőcsén és Komáromban) jelentek meg naptárak. Hogy ezek is nagy példányszámban jelentek meg, azt GÁRDONYI ALBERTnek legközelebb megjelenendő cikke fogja igazolni, de a XIX. század első évtizedéből máris tudjuk, hogy a naptárak példányszáma akkoriban rendkívül magas volt.

A *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809-i évfolyamában olvassuk ugyanis a következő könyvtörténeti szempontból becses adatokat:

„Nevezetes tünemény a' Magyar Literatúrában, hogy szörnyű nagy számú Kalendáriumok jelennek meg és szerentsésen el is kelnek. Ugyan is

Landerernél Pesten és Pozsonyban a' Nemzeti. Kalendárium 15.000, — Győrött Streibignénél 30.000, Komáromban Veimüllernénél 20.000, Vácon Gottliebénél 20.000, Budán Landerernél 30.000, Pesten Trattnernél 30—40.000, Szegeden 20.000. Ezekon kívül Kisnél Pesten a' Kis Kalendárium. Rövid szóval Magyar Országban el kel több 150.000 Kalendáriumnál. Ennek bizony-sága a' Pesti Augustisi [!] Vásár, melyet a Könyvnyomatók és kötők méltán Kalendáriom Vásárnak nevezhetnek. — De épen ezen tapasztalás méltán azon Kérdésre adhat alkalmatosságot: hogyan lehet, hogy az a' Nemzet, melly Magyar Országban és Erdélyben 5 milliombra számlálhatja magát, tsu-pán Kalendáriomot 150.000-nél többet vásárol esztendőnként: mégis min-denestől a' két Magyar Ujságból meg nem veszen 2.000 Exemplárt; más fontos könyvekből pedig alig vésszen meg 500-at??—" (Hazai és Külf. Tud. 1809. II. 198. l.)

*

A *Magyar Hírmondó*nak 1780-ban történt „megindulásakor“ — amint FERENCZY JÓZSEF írja, — háromszáztizennyolc előfize-tője volt. Ebből Franciaországba járt öt példány, Spanyolországba három, a többi Ausztriába és Magyarországra. Az előbbieik alap-ján azt kell hinnünk, hogy ez a példányszám csak a megindu-láskor volt ilyen alacsony, később emelkedett, mert 318 pél-dányból egy újságot előállítani és fönntartani abban a korban is aligha lehetett. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Hírlaptárában megvan a *Magyar Hírmondó* első előfizetőinek címszalag-gyűjteménye, kötetbe kötve, — címe: *Collectio Titulorum non tamen omnium, ad quos Noua Posoniensia Hungarica Auctore Cl. Dno. Matthia Ráth Hung. Jaur. ex Typographia Patzkoiana Anno 1780 expediabantur.*

Ez a címszalaggyűjtemény 320 lapot, azaz címet tartalmaz és még a végéhez van illesztve két, a 320 címszalaggal azonos alakú, nyomású és beosztású címszalag. Tehát 322 előfizetője volt egy bizonyos időpontban a *Magyar Hírmondó*nak. Hogy később mennyi volt a példányszám, azt nem tudjuk.

Az 1787. január 3-án indult *Magyar Kurir*nak ugyanez év júliusában, tehát indulása után félévvel, — amint azt a szer-kesztő SZACSVAY SÁNDOR jelentéséből tudjuk, — 370 előfizetője volt tíz forintjával.

Ezek az újságok azonban nyilván nem annyi példányban jelentek meg, mint amennyi az előfizetők száma volt, hanem sokkal többen. Valószínűnek tartjuk, hogy az újságot terjesz-tették, árusították, ugyanúgy, mint a könyveket, — bizományo-sok is: a compactorok, papok, tanárok, kereskedők, általában

az akkor szokásos vidéki terjesztők, akik az előfizetők számában nem foglaltattak benn. A példányszámnak sokkal magasabbnak kellett lennie: ily kevés előfizetőből nem élt volna meg a lap, sőt, ha szubvenciót élvezett is a bécsi kancelláriától, akkor is nagyobb példányszámot kell feltételeznünk, mert ily csekély példányszámú újságnak nem lehetett meg az a hatása, melyet nyilván vártak tőle. Ezt bizonyítja a következő adat is.

Amikor PÉTZELY JÓZSEF 1789-ben megindítja a *Mindenes Gyűlyteményt* [!], „Első levelében“ azt írja: „Ha ezen Gyűlyteményünknek [!] annyi Olvasóji lesznek, a' mennyin vagynak a' Magyar Kurírnak t. i. kilentzszáz vagy ezer; tehát a' haszonból minden Eszendőben [!] leg-alább ezer Tallért fogunk a' Magyar *Literatura'* virágoztatására fordítani... Ha pedig az Olvasók ezeren feljül is szamosodnak, akkor két ezer 's több Tallérokat is fordítunk ezen nemes végre.“ (4—5. l.)

Hogy sokkal nagyobb példányszámban jelent meg, azt bizonyítja egy másik későbbi adat is, amely a *Magyar Kurir* akkoriban hatalmas jövedelmét, vagy legalább is bevételét, pénzforgalmát elárulja nekünk. Amikor ugyanis a *Magyar Kurirt* (1793) betiltják, SZACSVAY a királyhoz intézett folyamodványában „hangsúlyozta, hogy mióta a lap fennáll, a kincstárnak 30.000 forintnál többet jövedelmezett, hogy a siketnémək nyomdai intézetének már 14 ezer forintot fizetett, hogy általában előfizetési díjakban Magyarországból és Erdélyből 70.000 forintnál több került forgalomba Bécsben“. (FERENCZY.) — Hat év alatt 70.000 forint „forgalmat“ jelentett Bécsnek, tehát egy év alatt majdnem 12.000 forintot!

A kassai *Magyar Museum* kiadására TRATTNER MÁTYÁS pesti könyvárus a következő feltételek mellett vállalkozott: 1. Két füzetet kiad, s ha kevés példány fogy el, a vállalatot megszünteti; 2. A társaságnak 200 példány után 25 ingyen példányt ad, 250—300 után 40-et, ha 300 példánynál több fogy el, 50 ingyen-példányt ad. 3. A kiadás joga nála hagyatik mindaddig, amíg ő a vállalatot fenn akarja tartani. (BACSÁNYI levelei RÁDAYHOZ. Id. FERENCZY: *A m. hírlapir. tört.*, 73. l.)

1791-ben BACSÁNYI maga maradt intézője a lapnak: 327 előfizetője volt. (FERENCZY: *A m. hírlapir. tört.*, 99. l.)

„Mikor a lelkes Péczely ismételt kísérletek után megindítja 1789-ben a *Mindenes Gyűlyteményt*, azt írja, — hogy „a mi czélunk ezen munkábat az, hogy az asszonyokat és még eddig az olvasásban kevésbé gyönyörködő nemeseinket szoktassuk az olvasásra.“ (BERKESZI ISTVÁN: *A temesvári könyv-*

nyomdászat stb. 49. l.) A fent idézett adat helyességét ellenőrizni nem volt módomban, mert a Mindenés Gyűlteménynek csak oly sorozatát ismerem, amely 1789. Szent Jakab havától kezdve van meg s ebben már azt írja Pétzely: „Újra megindítjuk e' Gyűlteményünket“ (4. l.) s hogy „az Új Esztendőben ki-botsátott Első Szakasz olly kedvességet talált minden jó Hazafijak előtt, hogy tsak Bétsben más M. Olvasókon kívül kilentz fő Grófok fizettek előre ezen Gyűlteményért“ (5. l.). — Majd így folytatja: „Ezen Gyűlteménynek már két ízben való el-kezdése igen sok költségekbe került“.

*

Nem tartozik szorosan ide, de mégis megemlíthetjük, hogy e században számtalan eredeti kéziratossal verses és prózai könyv készült, továbbá olyanok, melyekbe tulajdonosaik régebbi vagy egykorú, nekik tetsző verseket vagy prózai szövegrészeket, gondolatokat jegyeztek fel. E kéziratossal könyveket, melyek igen nagy példányszámban maradtak fönn különböző könyvtárakban, magángyűjteményekben, antiquáriumokban, (csak a mult évtizedben elhúnyt EDVI-ILLÉS ALADÁR könyvtárából több, mint 50 ilyen kéziratossal kötet került a könyvpiacra), még senki sem tekintette át s míg ezt az anyagot fel nem dolgozza az irodalomtörténet, nem tudunk képet alkotni magunknak az 1772 előtti XVIII. századbeli magyar irodalmi alkotásokról.

Az apró nyomtatványok sehol, sem könyvtárban, sem bibliográfiákban, nincsenek külön katalógizálva, nyilvántartva; — pedig a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának aprónyomtatvány-gyűjteményéből is látjuk, hogy ezek száma sokszorososa volt a nagy nyomtatványoknak, példányszámuk még többszöröse lehetett, mert a vásári ponyván, olcsósága miatt is, ez volt a kelendő, tömegcikk. Ennek s a hivatalos úrlapoknak a nyomtatásából, eladásából tartotta fönn magát a negyven nyomda közül nem egy. Évszám, hely, nyomda ezeken nem mindig volt, későbbi könyvtáros, gyűjtő nem ismerte föl őket, s az antikváriumokban hanyódva, elsalátásodtak, s a makulatúrába kerültek, vagy mint meghatározatlan XIX. századbeli ponyvák lapanganak különböző könyvtárakban és magángyűjteményekben. Ezek felismerése és meghatározása is szép és hálás könyvtörténeti feladat volna, bár nem egyszerű feladat, mert az aprónyomtatványok, ponyvafüzetek képeinek dúcai évtizedeken át voltak használatban s csak a papirossal, betűtípus és helyesírás szakszerű vizsgálata alapján lehetne eredményre jutni.

*

Ha az egykorú adatok helyesek s Magyarország lakossága e korban valóban két és félmillió s az általunk ma ismert XVIII. századbéli magyar könyvek száma ily valószínűtlenül nagy volt, azt kell megállapítanunk e korról, hogy az lelkében még a közép-kor vallásos szellemét követve, a pogány szépirodalmat üldözve, a felvilágosodás szellemét alig-alig fogadva el (mindössze néhány prédikátor műveiben), az egyházi és tudományos irodalom terén tekintélyes mennyiségű könyvet termelt.

És ezt a kort, az 1711—1772. közötti kort, amelyben világi tartalmú könyv kevés jelent meg ugyan nyomtatásban, de amelyben BETHLEN MIKLÓS, CSEREI MIHÁLY, BÁRÓ APOR PÉTER, GRÓF SZÉKELY LÁSZLÓ, HALMÁGYI ISTVÁN, BOD PÉTER történelmi munkái, MIKES KELEMEN levelei és fordításai, a bibliafordítások, énekes könyvek, imádságos könyvek, könyörgések, tankönyvek, népkönyvek és naptárak rendkívül nagy tömegei készültek magyar nyelven, BÉL MÁTYÁS, TIMON SÁMUEL, KAZY FERENC, THURÓCZY LÁSZLÓ, KAPRINAI ISTVÁN, PRAY GYÖRGY, KATONA ISTVÁN, CZVITTINGER DÁVID, SAJNOVICS JÁNOS művei jelentek meg latin nyelven, a jezsuita, pálos, piarista, minorita és a protestáns iskoladrámák százai latin és magyar nyelven, — ezt a kort nevezte az irodalomtörténetírás nemzetietlen kornak, a hanyatlás századának.

Nem a kor volt nemzetietlen, hanem — mint a bevezető sorokban láttuk, gazdag földesuraink nagy része, — s amint köz-tudomású, városaink egy része, főként a Felvidéken és Dunántúl. Nagy iskola-városainkban azonban (Nagyszombat, Debrecen, Eger, Pécs, Marosvásárhely, Kolozsvár stb.) s a protestánsoknál a kisebb városi és falusi partikuláris iskolákban, magyarul nevelték az olvasóközönséget és az írókat, akik — a lehetőségekhez alkalmazkodva, — vallásos művekben, főként magyarnyelvű prédikációkban a legtisztább, szinte „purista“ magyar nyelven (TSÉRI VERESTÓI GYÖRGY, BOROSNYAI LUKÁCS ZSIGMOND, HERPEPI ÁDÁM, SÁRKÁNY DÁVID, ILLYÉS ISTVÁN, ILLYÉS ANDRÁS stb.), olykor allegórikusan, de gyakrabban nyíltan juttatták kifejezésre hazafias, izzóan magyar nemzeti érzésüket.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.